

NAZAR ESHONQUL QISSALARIDA QO‘LLANILUVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TADQIQI

Xaydarova Sevara Shahriddinovna

Xalqaro innovatsion universiteti

Lingvistika (o‘zbek tili) 2-kurs magistranti

sevaraxaydarova28@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek badiiy nasrida frazeologik birliklarning semantik imkoniyatlari va matn yaratishdagi funksional yuklamasi Nazar Eshonqul qissalari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazemalarning denotativ ma’nosi bilan bir qatorda, konnotativ qatlamlari - ekspressivlik, emotsionallik, baholovchi komponentlar va pragmatik ma’no soylarining shakllanish mexanizmlari ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, frazema, semantik tahlil, konnotatsiya, ekspressivlik, lingvopoetika, badiiy matn, pragmatika, muallif nutqi, personaj nutqi.

Asosiy qism

Badiiy matn - bu faqat voqeani aytib berish emas, balki voqeaga munosabatni ham “sezdirmay” singdirish san’ati. Shuning uchun ham yozuvchi uchun eng qulay va eng ta’sirchan vositalardan biri frazeologik birliklardir: ular qisqa ko‘rinadi, lekin ichida katta mazmun yotadi; sodda tuyuladi, ammo matnning ma’no tizimini “harakatga keltiradi”. Nazar Eshonqul qissalarida aynan shu holat aniq ko‘rinadi: muallif ko‘p gapirmaydi, ko‘p tushuntirmaydi, lekin frazemani joyiga qo‘yadi - o‘quvchi esa mazmunni o‘qibgina qolmay, kayfiyatni ham “ushlab oladi”. Oddiy “xafa bo‘ldi” degan xabar bilan “ko‘ngli g‘ash tortdi” degan ifoda orasida farq bor: birinchisi fakt, ikkinchisi esa fakt + ichki holat + baho. Eshonqul nasrining ko‘p qavatlilik ham ko‘pincha mana shu “faktga qo‘shilgan ma’no soyasi” orqali yuzaga chiqadi.

Frazeologik birliklarning semantik tabiatini tushuntirishda uch jihat muhim: idiomatiklik, obrazlilik va konnotativlik. Idiomatiklik shuni bildiradiki, frazema ma’nosi komponentlar yig‘indisiga teng bo‘lavermaydi; u ko‘chma ma’noda mustaqil semantik butunlikka aylanadi. Obrazlilik esa ko‘chma ma’noni “ko‘z oldiga keltirish” mexanizmini ta’minlaydi: ko‘ngil “sinadi”, yurak “siqiladi”, til “tishlanadi”, uyat “yer tagiga kirgizadi” - bular mantiqiy emas, badiiy haqiqat. Konnotativlik esa eng muhim qatlam bo‘lib, u frazemaga emotsional rang, baholovchi ohang va ekspressiv kuch beradi. Aynan konnotatsiya sababli bir xil vaziyat turlicha talqin qilinadi: frazema “nima bo‘ldi?”ni emas, “qanday bo‘ldi?”ni ham ko‘rsatadi.

Nazar Eshonqul qissalarida frazeologizmlar, avvalo, psixologik holatlarni ifodalashda juda faol. Qahramonning ichki tarangligi, ikkilanishi, qo‘rquvi, umidsizligi yoki g‘azabi

ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri “men qo‘rqdim” tarzida aytilmaydi; u “joni halqumiga kelganday”, “yuragi siqilganday”, “boshi qotganday” ko‘rinishda badiiy shakl oladi. Bunda frazema qahramonning ruhiy holatini “diagnostika” qiladi: o‘quvchi psixologik holatni ta’rifdan emas, obrazdan anglaydi. Eshonqul uslubida ruhiyat oddiy izoh bilan emas, badiiy signal bilan ochiladi. Shu sababli frazemalar matnda “psixologik marker” vazifasini bajaradi: syujet keskinlashgan sayin, ruhiy holat frazeologik birliklar orqali zichlashib boradi.[4]

Ikkinchi muhim qatlam - axloqiy va ijtimoiy baho. O‘zbek mentalitetida “el nima deydi?” degan savolning o‘zi bir ijtimoiy mexanizm. Bu mexanizm badiiy matnda ko‘pincha frazeologizmlar orqali namoyon bo‘ladi: “uyatga qolmoq”, “nomiga dog‘ tushmoq”, “el og‘ziga tushmoq” kabi birliklar shunchaki ibora emas, jamiyatning nazorat tizimi. Eshonqul qissalarida personaj shaxsiy istaklari bilan ijtimoiy me‘yorlar orasida qolib ketganida, aynan shunday frazemalar ijtimoiy bosimni tilga “ko‘chiradi”. Bu yerda frazemalarning semantik yuklamasi ikki qavatli: bir tomonda hodisa bor, ikkinchi tomonda esa shu hodisaga jamiyat bergan baho bor. Muallif ko‘pincha bevosita “bu yomon” demaydi; frazema orqali ijtimoiy “hukm”ni sezdiradi, o‘quvchining o‘zi xulosa chiqaradi. Bunday usul badiiy ta’sirni kuchaytiradi: nasihatga o‘xshab qolmaydi, lekin mazmun baribir o‘zini o‘tkazadi.

Uchinchi yo‘nalish - kommunikativ munosabatlar: kim gapni yutadi, kim tilini tiyadi, kimning ko‘ngliga tegiladi, kim gapdan qolmaydi. Bu kabi frazeologizmlar dialoglarda ayniqsa jonli ishlaydi. Eshonqul personajlari ko‘pincha ochiq aytmaydi; ular vaziyatdan kelib chiqib ishora qiladi, chekinadi, sukut qiladi. Shunday joylarda “gapini yutish”, “tilini tiyish” kabi birliklar nafaqat nutq holatini, balki ijtimoiy kuch nisbatini ham bildiradi: kim gapini yutsa - demak, u bosim ostida; kim gapdan qolmasa - demak, u o‘zini “ustun” his qiladi. Demak, frazeologizm bu yerda oddiy “nutq bezagi” emas, kommunikativ psixologiyaning semantik ifodasidir.[5]

Eshonqul qissalarida frazeologizmlar yana bir muhim vazifani bajaradi: muallifona ironiyani kuchaytiradi. Ironiya ko‘pincha ma’no bilan ohangning qarama-qarshiligidan tug‘iladi. Frazema esa aynan shu qarama-qarshilikni yaratishga juda qulay: lug‘aviy tomondan “oddiy” ko‘ringan birlik kontekstda kinoyaga aylanadi, ijobiy ohang salbiy bahoga xizmat qiladi yoki aksincha. Natijada matn “bir qatlamli” bo‘lib qolmaydi: o‘quvchi iboraning yuzaki ma’nosini ham, uning tagidagi munosabatni ham sezadi. Eshonqul nasrining o‘quvchini “ushlab turadigan” tomonlaridan biri ham shu: gapning ichida ikkinchi gap yuradi; so‘zning ichida ikkinchi ma’no yashaydi.

Frazeologik birliklarning semantik motivatsiyasiga qaralsa, somatik obrazlar juda keng ishlatiladi. “Ko‘z”, “yurak”, “til”, “qo‘l” komponentlari o‘zbek frazeologiyasida ham, badiiy matnda ham eng mahsuldor qatlam sanaladi. Bu tasodif emas: insonning ichki holati ko‘pincha tana obrazlari orqali “moddiylashadi”, ko‘rinadigan bo‘ladi.

“Yuragi siqildi” deyilganda, aslida fiziologik siqilish emas, ruhiy taranglik nazarda tutiladi; “tilini tishladi” deyilganda, tishlash emas, o‘zini tutish ma’nosi anglashiladi. Eshonqul bunday birliklar orqali ruhiyatni “jonli” qiladi: qahramon hissi abstrakt bo‘lib qolmaydi, o‘quvchi uni his qiladi. Shuning uchun ham somatik frazemalar matnda psixologik ta’sirning eng qisqa yo‘lidir.[3]

Yana bir e’tiborli masala - muallifona transformatsiya. Frazologizmlar odatda barqaror qolip bo‘lsa-da, badiiy ijodda ular “muzlab” qolmaydi. Yozuvchi ularni kengaytiradi, qisqartiradi, komponentlarini almashtiradi yoki kontekstda teskari ohangga buradi. Natijada frazema bir tomondan tanishligicha qoladi, ikkinchi tomondan yangilanadi. Transformatsiya semantik siljishni keltirib chiqaradi: baho kuchayishi mumkin, kinoya paydo bo‘lishi mumkin, emotsional rang o‘zgarishi mumkin. Eshonqul qissalarida bunday yangilanishlar ko‘pincha personaj nutqini individuallashtirishga xizmat qiladi: hamma bir xil ibora bilan gapirmaydi; kimdir qo‘polroq, kimdir yumshoqroq, kimdir kinoyaliroq ishlatadi. Shuning o‘zi personajning xarakterini “tilda” ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Nazar Eshonqul qissalarida frazeologik birliklar matnning semantik arxitekturasini ushlab turadigan ustunlardan biridir. Ular ruhiy holatni ixcham ochadi, ijtimoiy bahoni yashirin yetkazadi, dialogni tabiiy qiladi, ironiyani kuchaytiradi va milliy koloritni oshiradi. Frazologizm bo‘lmagan matn ham bo‘ladi, albatta, lekin Eshonqul matnida frazeologizmlar bo‘lmasa, ko‘p joy “quruq” qoladi: qahramonning ichki tarangligi ham, jamiyat bosimi ham, muallifning kinoyasi ham shunchalik tirik sezilmaydi. Shuning uchun frazeologik birliklarni semantik jihatdan tahlil qilish Eshonqul uslubini tushunishning kalit yo‘llaridan biri sanaladi: bitta ibora orqali butun bir ruhiy manzara ochiladigan joylar aynan shu yerda ko‘p.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
3. Begmatov E. O‘zbek tili leksikologiyasi. - Toshkent: Fan, 1985.
4. G‘ulomov A., Asqarov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: leksikologiya va frazeologiya. - Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
5. Kunin A.V. Курс фразеологии современного английского языка (умумий frazeologiya nazariyasi uchun). - Москва: Высшая школа, 1996.
6. Vinogradov V.V. Русский язык (лексикология и фразеология). - Москва: Наука, 1972.
7. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. - Toshkent: Fan, 2008.